

KOÓS BÁLINT

A FÖLDBŐL ÉLŐK – A MEZŐGAZDASÁG FOGLALKOZTATÁSI FUNKCIÓJA

A mezőgazdaság multifunkcionalitása napjainkra közhellyé kopott, ennek ellenére sem célszerű a fogalom alkalmazásáról lemondani. A multifunkcionalitás jelenti ugyanis azt a keretet, amely a mezőgazdaság nem árutermelési funkcióinak megragadására, így a jelen írás fókuszában álló foglalkoztatási szerep vizsgálatára is alkalmas.

Az elmúlt évtizedekben a fejlett világ országaiban egy paradigmaváltás ment végbe. A második világháborút követő évtizedeknek a termelési mennyiséget mindenek fölé helyező produktivista megközelítése a nyolcvanas évekre válságba került (túltermelési válság, fokozódó környezeti problémák, élelmiszerbiztonsági aggodalmak), amelynek következtében a fejlett országokban elveszítette megkérdőjelezhetetlen dominanciáját (Wilson 2007). Az említett válságok hatására mindinkább előtérbe kerültek a környezeti (fenntarthatósági) és élelmiszerbiztonsági megfontolások, amely alapján a folyamat első leírói a kilencvenes években már az iparszerű mezőgazdaság meghaladásával kecsegtető posztproduktivista fejlődésről írtak (többek között Marsden et al. 1993, Knudsen 2008). A paradigmaváltás jeleként a mezőgazdasági szereplők, változó mértékben ugyan – ki meggyőződésből, ki pedig pusztán alkalmazkodásból – a termelési célok mellett ökológiai, tájfenntartási, élelmiszerbiztonsági, társadalmi, vidékfejlesztési célokat is figyelembe vesznek (Marsden 1996), főképpen ha az alkalmazkodást támogatások ösztönzik. E változás lenyomataként a mezőgazdaság társadalmi megítélése is megváltozott, már nem pusztán egy gazdasági ágazatként tekintenek rá, hanem egy annál komplexebb, társadalmi-gazdasági-környezeti feladatokat ellátó aktorként jelenik meg.

Ez a változás, amit tekinthetünk akár posztproduktivista fejlődésnek is, összességében a multifunkcionalitás felé mozdítja az ágazatot, de hozzá kell tennünk, hogy a szóhasználat kiforratlan, a multifunkciós mezőgazdaságnak nincs egységes (Wilson 2007), széles körben elfogadott meghatározása. A definíciók közös magjának tekinthetjük az OECD azon megfogalmazását, miszerint a mezőgazdaság nem csupán értékesíthető árucikkek előállítását végzi, hanem ezzel párhuzamosan olyan, társadalmi szempontból pozitív dolgokat, értékeket is teremt, amelyeknek nincs piaca, s közvetlenül nem generál jövedelmet, azaz egyfajta pozitív externáliának tekinthető (OECD 2001). Az, hogy végül is mi tekinthető társadalmi szempontból pozitívnek, az térben-időben determinált, azaz társadalmi-gazdasági és területi viszonyok függvénye. Nyugat-Európában az 1990-es évektől egyre inkább elfogadottabbá vált, hogy a piaci árutermelésen túl a mezőgazdasági vállalkozások a vidék kulturális örökségének őrzői s a kultúrtáj fenntartói is, sőt egyre inkább előtérbe kerül tevékenységük fenntartható fejlődéssel összefüggő – ökológiai – aspektusa (van der

Ploeg–Roep 2003). Kelet-Közép-Európában ezen túlmenően azonban a mezőgazdaságnak rendkívül komoly szociális, jóléti funkciója is van (Hamza–Tóth 2006, Forgács 2006), amely Nyugat-Európában nem értelmezhető. A rendszerváltó országok kisgazdaságaiban előállított élelmiszerek, alapanyagok ugyanis a társadalom széles csoportjai számára biztosítják a szegénységi küszöb fölé kerülést (Davidova 2011), pótolva ezzel a szociális háló hiányosságait (Caskie 2000, Petrovici–Gorton 2005).

A mezőgazdaság szociális funkciójához sok tekintetben hasonlít az ágazat foglalkoztatási szerepének a megítélése. A fejlett gazdaságokban az 1950-as évektől megfigyelhető a mezőgazdaság munkaerő-felhasználásának gyorsuló ütemű mérséklődése, ami három évtized alatt megfelezte (Egyesült Királyság, Dánia), illetve negyedelte (Német Szövetségi Köztársaság) az ágazatban dolgozók számát (Wilson–Wilson 2001). Kelet-Közép-Európa országaiban eltérő intenzitással és időbeli lefolyással, de hasonló folyamatok mentek végbe. A folyamat mind a mai napig tart, s egyre inkább globális folyamattá válik, azaz már a fejlődő országok körét is markánsan érinti. Az ágazatban megfigyelhető csökkenés a legfejlettebb országok körében már oda vezetett, hogy nem csupán nemzetgazdasági szinten marginalizálódott a mezőgazdaság, de területi dimenzióban is, azaz a mezőgazdaság foglalkoztatási dominanciája még a vidéki, vidékies területeken is elenyészett (OECD 1996, Ilbery–Kneafsey 1998). A legfejlettebb országok esetében az OECD-terminológia szerinti rurális területeken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 2005-ben a 11 százalékot sem érte el (OECD 2009: 54). A folyamat univerzálisnak mondható, értékelése kapcsán azonban két markáns pólus formálódik. Az egyiket kétségtelenül a fősodró közgazdasági megközelítés jelenti, amely a multifunkcionális mezőgazdaság fogalmába nem érti bele a foglalkoztatási szerepet, marginálisnak tekintve annak a vidéki életre, munkahelyek teremtésére gyakorolt hatását. A másik, ha lehet ilyet mondani, vidékfejlesztési megközelítés: elismerve a mezőgazdaság csökkenő gazdasági, foglalkoztatási szerepét arra mutat rá, hogy az ágazatnak lokális szinten továbbra is rendkívül fontos szerepe van a vidéki közösségek megtartóerejének fenntartásában (lásd Corki Nyilatkozat 1996).

A lokalitás e tekintetben rendkívüli fontosságú, korántsem mindegy, hogy a mezőgazdaság foglalkoztatási jelentőségét milyen területi szinten és milyen módszerrel vizsgáljuk. Az OECD korábban hivatkozott 2009-es vizsgálata például a települések népsűrűségét helyezte a fókuszba (a 150 fő/km² alatti településeket tekintve rurálisnak), s a felsőbb szintű statisztikai-közigazgatási egységeket (Magyarország esetében a megyéket) a rurális településeken élők aránya alapján sorolta be – meghatározóan városi, átmeneti és meghatározóan vidéki – kategóriákba. Aligha meglepő, hogy megyei szinten vizsgálva a kutatás azt állapíthatta meg, hogy a mezőgazdaság foglalkoztatási jelentősége csekély, hiszen 2001-ben is csupán 3 olyan megye volt Magyarországon, ahol az agrárfoglalkoztatottak aránya elérte a tíz százalékot. A mindennapok gyakorlata szempontjából ugyanakkor a megyei szint aligha tekinthető relevánsnak – a munkavállalás tekintetében a hazai gyakorlathoz inkább közelebb áll a járási lépték. Ha járási szinten vizsgáljuk a mezőgazdaság foglalkoztatási jelentőségét (1. táblázat), látható, hogy nyilvánvaló és tendenciaszerű csökkenés ellene is még 2011-ben is a járások negyedében volt tíz százalék felett az agrárfoglalkoztatás aránya. Hiába tűnt el majd félmillió mezőgazdasági munkahely az elmúlt húsz évben, az

ország jelentős része számára – egyéb lehetőség hiányában – továbbra is fontos a mezőgazdaság biztosította megélhetési lehetőség.

1. táblázat: Járások és megyék megoszlása a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya alapján, 1990, 2001 és 2011

Agárfoglalkoztatottak aránya, %	Járások (2013)			Megyék (2013)		
	1990	2001	2011	1990	2001	2011
0–5	3	53	63	1	6	11
5–10	23	58	68		11	7
10–15	22	44	37	7	3	2
15–20	21	11	3	5		
20–25	25	4	4	5		
25–30	37	4	1	1		
30–35	21	1		1		
35–40	14	1				
40–45	4					
45–50	4					
50–55	2					
Magyarország	176	176	176	20	20	20

Saját számítás a KSH Népszámlálási adatai (1990, 2001, 2011) alapján, a 2013-as megyei, járási besorolás alkalmazásával.

Mindezek alapján a mezőgazdaságot Magyarországon sem lehet meghatározó jelentőségűnek tekinteni, de látható, hogy egyes térségekben mind a mai napig fontos szerepet vállal a munkalehetőségek biztosításában és így a vidéki közösségek fenntartásában. Ezzel vissza is kanyarodunk a bevezetőben jelzett megállapításhoz, miszerint az, hogy társadalmi szempontból mi tekinthető pozitív externáliának, azaz miként értelmezendő a multifunkciós mezőgazdaság, az térben-időben determinált, azaz a mindenkori társadalmi-gazdasági-területi viszonyok függvénye. Nagyon leegyszerűsítve ugyanazon mezőgazdasági tevékenység externáliái nem azonosak egy városi környezetben, ahol sok esetben a kultúrtáj fenntartása a legfontosabb, és egy magas munkanélküliséggel sújtott térségben, ahol a művelt táj megőrzése mellett társadalmi szempontból fontos a munkahelyek megőrzése, létrehozása is.

A multifunkciós mezőgazdaság definiálása tűnhetne akár csekély gyakorlati jelentőségű akadémiai jellegű vitának is, ám a háttérben a mezőgazdasági termékek szabad kereskedelme körül folyó vita húzódik meg (Dibden et al. 2009). A Kereskedelmi Világszervezet (WTO) évtizedes politikai csatározások után 2001-ben a Dohai Fordulóban (2001) elfogadta a mezőgazdasági termékek kereskedelmének liberalizációját, amely végső soron az export-támogatások, illetve a hazai termelés támogatásának eltörlését célozza. A mezőgazdasági termékek globális kereskedelmének felszabadítása nyilvánvalóan rövid távon is intenzív

változásokhoz vezetne az agrártermelés rendszerében, ami negatív következményekkel járna a termeléshez kötődő pozitív mellékhatásokra is, és társadalmi szempontból korántsem elhanyagolható fenyegetést (pl. megugró vidéki munkanélküliség) jelentene. Nem véletlen, hogy éppen a neoliberais szabadkereskedelmi rendszer által leginkább fenyegetett európai uniós mezőgazdasági szférában erősödött fel a multifunkciós jelleg hangsúlyozása, ez ugyanis lehetőséget teremt arra, hogy nemcsak magát a mezőgazdasági tevékenységet, hanem a tevékenység pozitív társadalmi mellékhatásait (pl. tájfenntartás, ökológiai funkciók) támogassa.

Bármely fogalmat használjuk is – érzékelhető egyfajta szemléletmódváltás a mezőgazdaság társadalmi megítélésében: a gazdasági funkció mellett előtérbe kerül annak társadalmi és környezeti vetülete. A gazdaságilag fejlett világ lakói már nem csupán olcsó élelmiszert és ipari nyersanyagot várnak a gazdálkodóktól, hanem hozzájárulást a maga komplexitásában is élhető rurális terek megteremtéséhez, amelynek egy eleme a mezőgazdaság által biztosított megélhetés.

A továbbiakban tekintsük át, hogy kik számára s milyen formában nyújt megélhetést napjaink mezőgazdasága, s milyen tendenciák jellemzik ezt a szférát Magyarországon és az Európai Unióban!

Európai tendenciák az adatok tükrében

Mielőtt részletesebben megvizsgálnánk az európai folyamatokat, érdemes néhány szóval kitérni az agrárfoglalkoztatás statisztikai adatforrásaira, mivel az ágazat körvonalai korántsem egyértelműek, a különböző adatfelvételek eltérően határozzák meg a célsokaságot, emiatt aztán a különböző adatbázisok eltérő választ adnak arra az egyszerűnek tűnő kérdésre, hogy hányan is dolgoznak az európai mezőgazdaságban (EC 2013).

Az ágazat foglalkoztatási viszonyairól több uniós szinten elérhető adatforrás is információt nyújt, az idősoros adatokból kirajzolódó tendenciák bár összhangban állnak, ám az adatok közvetlen összevetése félrevezető lehet. Például a Gazdaságszerkezeti Összeírás (FSS) alapján 24,9 millió, a Munkaerő-felmérés (LFS) alapján azonban csupán 9,4 millió fő végzett mezőgazdasági munkát 2010-ben. A különbség mértéke elgondolkodtató, s óvatosságra int, hiszen nem mindegy hogy az elmúlt 12 hónapban (FSS) vagy az elmúlt héten (LFS) végzett mezőgazdasági munkára kérdez rá az adatfelvétel, hogy teljes körű (FSS) vagy reprezentatív mintán (LFS) alapul, hogy csak a jövedelemszerző munkát (LFS) vagy a „kiskertben” végzett szabadidős munkálkodást (FSS) is figyelembe veszi.

Azt gondolhatnánk, hogy a teljes körű adatfelvételt jelentő gazdaságszerkezeti összeírás (KSH GSZÖ 2014a) biztos alapot nyújt az országok közti összevetésre, ám a nemzeti sajátságok ezt felülírják. A 2010-es adatfelvétel során a célsokaságot a legalább egy hektár

művelhető földön gazdálkodók jelentették,¹ ám ettől a gazdaságküszöbtől a földhasználati struktúra sajátosságai miatt el lehetett térni, hiszen a küszöbértéket úgy kellett meghatározni, hogy a mezőgazdasági művelt terület és az állatállomány legalább 98 százalékaról legyen információ. Ez viszont azzal járt, hogy erősen differenciálttá vált a mintába kerüléshez szükséges gazdaságküszöb, ami a mezőgazdasági szempontból fontosabb országok esetében az alábbiak szerint alakult:

- Egyesült Királyságban, Németországban és Csehországban 5 hektár,
- Ausztriában, Lengyelországban, Spanyolországban és Szlovákiában 1 hektár,
- Bulgáriában 0,5 hektár,
- Magyarországon és Romániában pedig 0,15 hektár művelt mezőgazdasági terület volt.

A gazdaságküszöb meghatározása technikai jellegű részletkérdésnek tűnhet, pedig fontos következményei vannak a célsokaság meghatározásában. Amennyiben Magyarország 2010-ben az 1 hektáros küszöböt alkalmazta volna, 576 ezer helyett csupán 345 ezer gazdaságról adhatott volna számot a KSH.

E rövid kitérő után tekintsük át, hogy mik jellemzik az európai mezőgazdaságot, különös tekintettel a multifunkcionalitás szempontjából releváns dimenziókban: azaz a földhasználat és a foglalkoztatás tekintetében! Ha arra keressük a választ, hogy kik művelik meg a mezőgazdasági területeket az Európai Unió államaiban, akkor a 2009–2010-ben az unió egészén teljes körűen felvett Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ)² alapján azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdaságban dolgozók 92,2 százalékát a gazdálkodók és azok családtagjai tették ki. Magyarország esetében az uniós átlaghoz közeli, 92,1 százalék volt a családi munkaerő részesedése 2010-ben (KSH ÁMÖ 2012). Nagyon fontos rámutatni, hogy ez az összeírás nem csupán a kereskedelmi forgalomba kerülő mezőgazdasági termékek, termények előállítóiról, hanem annál jóval tágabb körrel, a mezőgazdasági területek megművelőiről szolgáltatnak információt.

Ez alapján joggal mondható, hogy az európai unió mezőgazdasága jellegadó elemének az tekinthető, hogy az ágazat döntően családi gazdaságok³ mentén szerveződik, ahol a munkaerő túlnyomó részét a gazdálkodók és azok családtagjai biztosítják (Davidova–Thomson 2014). A mezőgazdasági munkában résztvevők döntő része ugyanakkor csupán időszakosan, s nem teljes munkaidőben tevékenykedik az ágazatban, ezért a résztvevők száma helyett sokkal inkább a ledolgozott munkaórák számát vagy az abból képzett éves

¹ A gazdaságküszöb, amely felett a háztartás, illetve vállalkozás Magyarországon gazdaságnak minősül: a használatában lévő termőterület esetén 1500 m², ültetvény esetén 500 m², illetve termőterületől függetlenül állattartás esetén: egy nagy testű állat (sertés, ló, kecske), vagy 50 baromfi, 25 nyúl vagy vágógalamb, 5 méhcsalád. Ezt a meghatározást az agrárcenzusok esetében 2000 óta alkalmazza a KSH.

² A tízévente a célsokaságba tartozó – azaz a gazdaságküszöböt elérő gazdaságokat teljes körűen felmérő Gazdaságszerkezeti összeírás (FSS) elnevezése az Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ, census).

³ A családi farmok szerepét erősíti az unió Közös Agrárpolitikája, hiszen a támogatási politika fő célcsoportját a családi farmok alkotják (bővebben lásd Fennell 1997, Davidova–Thomson 2014).

munkaerőegységet (ÉME) szokták vizsgálni, amely egyetlen személy egész éves teljes munkaidős időráfordításának tekinthető.

A mezőgazdasági munkákra fordított idő tekintetében a fizetett munkaerő hozzájárulása a fentebb jelzett 7,8 százalékos aránynál jóval nagyobb: uniós szinten a ledolgozott munkaidő 23,8 százaléka kötődött a fizetett munkaerőhöz 2010-ben (2. táblázat), 2014-re pedig ez az arány tovább nőtt (24,9%). A táblázat alapján nem csupán az látható, hogy a fizetett munkaerő jelentősége az ezredforduló óta tendenciaszerűen emelkedik, hanem az is, hogy markáns eltérés figyelhető meg az unió régi (EU-15) és új tagországai (EU-12) között. Az unió régi tagországai esetében már 2000-ben is rendre magasabb volt (28,8%) a fizetett munkaerő jelentősége, mint az új tagországok (10,9%) esetében, és ez a különbség 2014-ben is fennmaradt (34,4% vs. 14,9%), noha mindkét országcsoporthoz megfigyelhető, hogy a mezőgazdasági munka egyre inkább „alkalmazotti munkává” válik – azaz egyre kisebb hányada kötődik a családtagokhoz.⁴

A fizetett munkaerő jelentőségének tendenciaszerű megerősödése egyben azt is jelenti, hogy Európa mezőgazdasága veszít családi jellegéből – amiként az a többi gazdaságilag fejlett ország (USA, Ausztrália) esetében is megfigyelhető. Az Európai Unióban megfigyelhető átrendeződés hátterében egy eltérő ütemű összehúzóerő áll: miközben az ágazat munkaerőigénye összességében csökkent (–35,8%), a családi munkaerő-felhasználás nagyobb mértékben csökkent (–40,8%), mint a fizetett munkaerőé (–14,2%). A családi munkaerő felhasználásának csökkenése az Európai Unió 27 országában másfél évtized alatt 4,93 millió éves munkaerőegység elvesztését jelentette, ami megdöbbentően nagy szám, de hozzá kell tenni, hogy a ténylegesen elvesztett munkahelyek száma ennél jóval kevesebb. Érdekes jelenség, hogy az utolsó időszak (2010–2014) adatai szerint uniós szinten mérséklődni látszódik a mezőgazdaság munkaerőigényének csökkenése, egyes országokban – Lengyelország, Franciaország, Magyarország – pedig egyenesen bővült a fizetett munkaerő felhasználása. Sajátosnak mondható ugyanakkor Csehország és Szlovákia esete, ahol a rendszerváltást követően – a régió többé országával ellentétben – a mezőgazdasági szövetkezetek, átalakulással ugyan, de tovább működtek, s összeolvadások, felvásárlások révén is fenntartották a nagyüzem dominált struktúrát, amelyet viszonylag stabil, családi munkaerőt hasznosító kisüzemek egészítenek ki. E két csoport közt egy fokozatos átrendeződés figyelhető meg, ahol is a szövetkezeti utódszervezetek az alkalmazotti létszám, illetve a művelt földterület tekintetében teret veszítenek – amely versenyképességi, s a nyugdíjba vonuló munkaerő pótlásával kapcsolatos problémákkal kapcsolódik össze (Pavliková–Mariková 2004).

⁴ Az uniós gyakorlat abból indul ki, hogy a családi munkaerő nem havi bért kap, hanem a gazdálkodás eredményéből részesedik, azaz a nyereségből kap osztalékot, ennek megfelelően nem tekintik fizetett munkaerőnek.

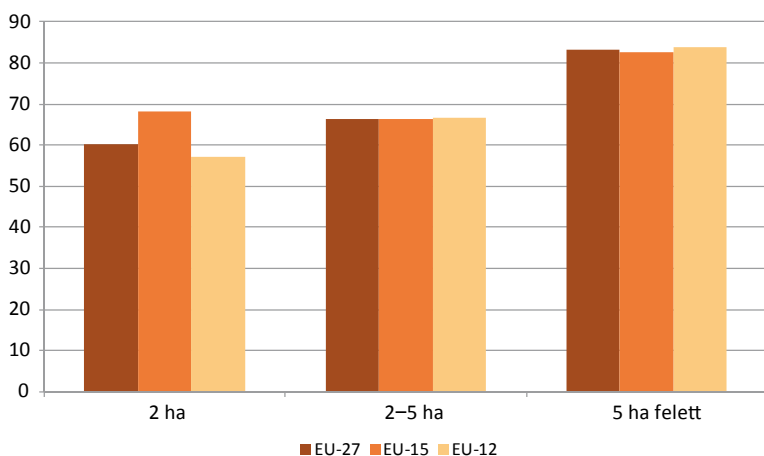
2. táblázat: A mezőgazdasági munkaerő-ráfordítás alakulása az Európai Unió fontosabb tagországaiban, 2000–2014 (ezer ÉME)

	Családi munkaerő				Fizetett munkaerő				Összesen			
	2000	2005	2010	2014	2000	2005	2010	2014	2000	2005	2010	2014
Egyesült Királyság	219,9	199,4	192,0	194,3	122,9	104,3	99,1	100,7	342,8	303,8	291,1	295,0
Franciaország	732,2	624,8	541,6	495,3	296,2	283,0	267,5	278,7	1 028,4	907,8	809,1	774,0
Hollandia	145,7	120,8	87,8	85,6	73,8	73,2	62,6	60,1	219,5	194,1	150,4	145,7
Németország	452,4	370,4	308,0	293,0	232,3	212,2	214,0	211,0	684,7	582,6	522,0	504,0
Olaszország	958,0	819,0	746,0	657,0	425,0	423,0	415,0	414,0	1 383,0	1 242,0	1 161,0	1 071,0
Spanyolország	676,8	638,9	562,5	438,7	424,7	378,4	401,2	385,6	1 101,4	1 017,2	963,8	824,3
Bulgária	691,1	542,9	336,8	221,0	79,7	83,5	69,7	78,0	770,8	626,4	406,5	299,0
Csehország	25,1	25,1	26,2	27,9	141,3	114,1	82,6	77,2	166,4	139,2	108,8	105,1
Lengyelország	2 341,2	2 161,9	1 803,9	1 809,0	153,7	130,0	110,9	128,1	2 494,9	2 291,9	1 914,8	1 937,1
Magyarország	532,6	407,7	335,0	320,6	143,4	114,6	109,2	124,8	676,0	522,2	444,2	445,4
Románia	3 415,0	2 353,0	1 429,0	1 279,0	230,0	243,0	210,0	165,0	3 645,0	2 596,0	1 639,0	1 444,0
Szlovákia	63,2	42,0	15,8	15,9	79,8	56,8	40,3	37,2	143,0	98,8	56,1	53,1
Európai Unió (EU-15)	4 567,7	4 065,9	3 500,7	3 200,8	1 850,4	1 762,2	1 707,8	1 681,5	6 418,1	5 828,1	5 208,5	4 882,3
Európai Unió (EU-12)	7 518,4	5 914,6	4 225,2	3 953,0	916,9	832,3	706,1	690,5	8 435,3	6 747,0	4 931,3	4 643,5
Európai Unió (EU-27)	12 086,1	9 980,5	7 725,9	7 153,8	2 767,3	2 594,5	2 413,9	2 372,0	14 853,4	12 575,1	10 139,8	9 525,8

Saját szerkesztés az Eurostat 2015a (táblahivatkozás: aact_alli01) alapján.

A családi munkaerő mezőgazdasági jelentőségének mérséklődése az Európai Unió országaiiban szoros összefüggésben áll a birtokszerkezet átforgmálódásával. Az elmúlt évtizedben éppen abban az üzemi körben figyelhető meg a legnagyobb összehúzódás, ahol pedig a legnagyobb mértékű volt a családi munkaerő felhasználása. A csökkenés ugyanis az önálló megélhetést nem csak jövedelem-, illetve élelmiszertöbbletet biztosító ún. félig önellátó kisüzemek⁵ (semi subsistence farms) csoportját sújtotta leginkább (1. ábra). Ezek a félig önellátó üzemek jellemzően 2–5 hektár alatti kisgazdaságokat jelentenek, s markáns területi meghatározottságot mutatnak (Davidova et al. 2013), hiszen legnagyobb számban, arányban az unió új tagországaiban (Románia, Lengyelország, Magyarország, Bulgária), illetve néhány dél-európai tagországban (Olaszország, Görögország) találhatóak meg. Jelentőségüket jól mutatja, hogy 2007-ben a sok szempontból extrém pólusnak tekinthető Romániában a művelt mezőgazdasági terület több mint egyharmada (35,1%) ilyen félig önellátó gazdaságokhoz kötődött, de még a kiegyenlítettobb birtokszerkezetű Lengyelországban is 17,6 százalékot műveltek ezek a kisméretű gazdaságok.

1. ábra: A mezőgazdasági munkateljesítmény (ÉME) alakulása a farmok által művelt terület mérete szerinti bontásban, 2010 (2003 = 100%)

Saját számítás, szerkesztés Davidova et al. 2013: 31, 4. táblázat adatai alapján.

A 2003–2010 közötti időszak adatai alapján rendkívül erőteljes koncentrálódás ment végbe ebben a méretkategóriában, uniós szinten a 2 hektár alatti gazdaságok negyede (1,89 millió üzem) szűnt meg, s az ehhez kötődő munkateljesítmény 40 százalékkal csökkent. A nagyobb területen gazdálkodó, de az önálló megélhetést jellemzően továbbra sem biztosító 2–5 hektáros gazdaságok esetében a visszaesés ennél mérsékeltbb volt, hiszen csak minden ötödik gazdaság szűnt meg (20,7%), a munkateljesítmény ebben a körben

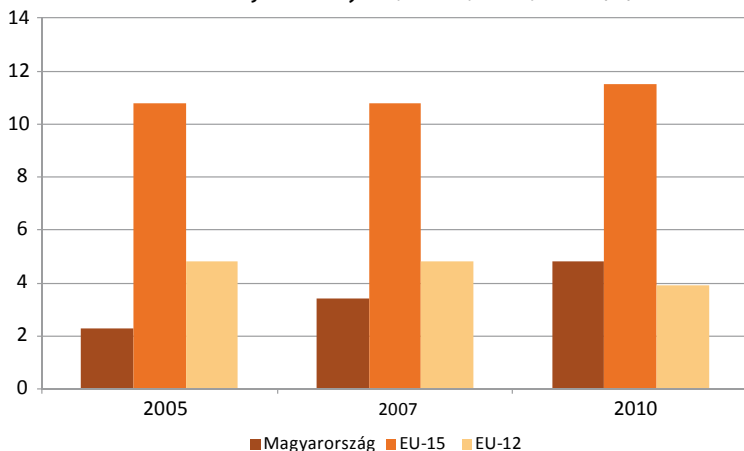
⁵ A félig önellátó üzemek meghatározására nem alakult ki egységes definíció. Egyaránt találni lehatárolást, amely terület, gazdasági méret, illetve értékesítésre kerülő mezőgazdasági termékek aránya alapján definiálja a félig önellátó üzemeket (Davidova et al. 2013).

harmadával mérséklődött. Fontos rámutatni, hogy míg a 2 hektár feletti méretkategóriák esetében az unió régi és új tagországai hasonló tendenciákkal szembesülnek, a 2 hektár alattiak esetében az új tagországok körében gyorsabb a kisüzemek megszűnésének üteme. Ebbe a sorba illeszkedik Magyarország is, ahol a vizsgált időszakban az egy hektárnál kisebb területen⁶ gazdálkodó kisüzemek száma 27 százalékkal mérséklődött a 2003–2010 közti időszakban.

A családi munkaerő háttérbe szorulása nem csupán a kisüzemekre korlátozódik, a mérethierarchia egészén érezhető, ami miatt már politikai szintéren is megfogalmazódott az európai mezőgazdasági modell válsága (Davidova–Thomson 2014), amely a farmok számának csökkenésében, a gazdálkodói csoport előregedésében, a bérmunka terjedésében mutatkozik meg. A családi gazdálkodás ezen válsága ugyanakkor, más megközelítésben, új lehetőséget is kínál. A kieső családi munkaerőt ugyanis a gazdálkodóknak más forrásból, más formában kell pótolnia, ami végeredményben új, az elsődleges munkaerőpiacon megjelenő keresletet teremt a munkalehetőségek hiányával jellemezhető vidéki terekben.

E körben a munkavállalás időtartama alapján megkülönböztethetünk állandó és szezonális foglalkoztatást. A szezonális munka főként a piacra termelő munkaerő-intenzív gazdaságok – különösen a zöldség és gyümölcsstermesztő gazdaságok körében meghatározó (Darpeix et al. 2014), de időszakos munkacsúcs minden gazdaságban előfordul. Az unió régi és új tagországai a szezonális foglalkoztatás kiterjedtsége szempontjából sem tekinthetők homogénnek (2. ábra), a régi tagországok körében ugyanis rendre nagyobb arányt képvisel, és időben emelkedést mutat (10,8–11,5%) a fizetett idénymunkások által elvégzett munkateljesítmény.

2. ábra: A mezőgazdasági idénymunkások részesedése a munkateljesítményből, 2005, 2007, 2010 (%)

Saját szerkesztés az Eurostat 2015b (táblahivatkozás: ef_lflegaa) alapján.

⁶ Megjegyzés: a *Magyarország Mezőgazdasága, 2003* kiadvány nem közölte külön a 2 hektár alatti gazdaságok számára vonatkozó adatokat (KSH GSZÖ 2004: 25, 8. táblázat), ezért csak az egy hektár alatti gazdaságok esetében tehető meg a 2003 és 2010 évi adatok közti összehasonlítás.

Eközben az újonnan csatlakozó tagállamok körében inkább stagnálás vagy egyenesen visszaesés (4,8% vs. 3,9%) regisztrálható. A megállapítás erejét csökkenti, hogy az adatok esetenként hektikus ingadozást mutatnak, az egyik legnagyobb mezőgazdasági foglalkoztatónak számító Romániában például 2007 és 2010 között a fizetett idénymunkások éves munkateljesítménye (ÉME) 161 ezerről 109 ezerre csökkent, ami aligha magyarázható tisztán gazdasági folyamatokkal.

Magyarország esetében az agrárfoglalkoztatás sajátosan alakult: a rendszerváltás után a korábbi nagyüzemi rendszert, amely tagi és alkalmazotti munkán alapult, egy tulajdonosi és családi munkaerőt, valamint alkalmazotti munkát kombináló struktúra váltotta fel. A szövetkezeti rendszer jogszabályokkal is ösztönzött felbomlása után a hazai agráriumban meghatározóvá vált a családi munkaerő jelentősége, de a fizetett munkaerő (időszaki és állandó) mindinkább felértékelődik. E tekintetben elmondható, hogy bár teljesen más alapokról indult, formailag közelebb került a nyugat-európai modell jellemzőihez. Különösen látványos a szezonális foglalkoztatás térhódítása, hiszen alacsony bázisról figyelhető meg a tendenciózus növekedés (3. ábra). Rá kell mutatni, hogy ez az eltolódás korántsem tekinthető szükségszerűnek, az uniós agrár- és támogatási politika következményének, hiszen a hasonló alapokról induló cseh és szlovák gazdaságok teljesen más utat jártak be,⁷ a szövetkezeti utódszervezetek konszolidációja mentén mind nagyobb gazdaságok jöttek létre, amelyek szezonális foglalkoztatás helyett inkább állandó foglalkoztatási lehetőséget biztosítanak az ágazat csökkenő számú munkavállalójának (Curtiss et al. 2012). Feltehető, hogy az eltérő stratégia Csehországban szorosan összefügg az alacsony munkanélküliséggel és azzal, hogy erősen korlátozott a szezonális munkavégzésre mozgósítható munkaerő. Magyarországon, ahol a vidéki tereket tartós és nagyarányú munkanélküliség jellemzi, ilyen korlátzó tényezők nem merültek fel, így az ezredfordulót követő években a szlovák és cseh példával ellentétben a gazdálkodók nem a teljes munkaidős foglalkoztatás fenntartása mellett, hanem a munkaerőbázis állandó vagy szezonális alkalmazottakkal történő kibővítése mellett döntöttek.

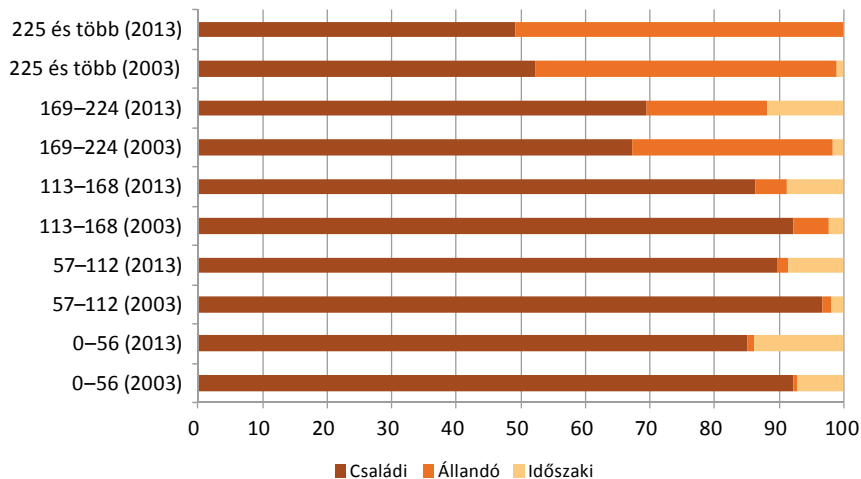
Magyarországon a mezőgazdasági munkát végzők körében 2003-ban még minden munkaidő-kategóriában a családi munkaerő biztosította a legnagyobb hányadot, 2013-ra az összkép több ponton módosult:

- a teljes munkaidőben foglalkoztatottak száma nőtt a vizsgált időszakban, az állandó alkalmazottak többségbe kerültek (51%), miközben továbbra is igen jelentős (49%) a növekvő számú családtag munkavégzése;
- az összes többi munkaidő-kategória esetében a családtagok továbbra is meghatározó jelentőségűek, hozzájuk kötődik az időráfordítás 69–86 százaléka;

⁷ Csehországban és Szlovákiában a családi munkaerő felhasználása kiegészítő jellegűnek mondható. 2014-ben a családtagok teljes mezőgazdasági munkateljesítmény alig harmadát (26,5–29,9%) biztosították ebben a két országban, messze elmaradva a harmadik legalacsonyabb értékkel szereplő Spanyolországtól (53,2%). Forrás: Eurostat 2015a (táblahivatkozás: aact_ali01).

- az állandó alkalmazottak száma csupán a teljes foglalkoztatást jelentő kategóriában (225 és több munkanap) nőtt meg, az összes többi esetben teret veszítettek az időszaki foglalkoztatással szemben;
- a szezonális foglalkoztatás, amelynek a jogszabályi keretek mentén valamennyi kategóriában nőtt a részesedése, különösen a rövid távú (56 napnál kevesebb) foglalkoztatási kategóriában mutat látványos növekedést (7%-ról 14%-ra).

3. ábra: A felhasznált munkaerő, munkaidő-kategóriák szerinti megoszlása Magyarországon, 2003 és 2013 (%)

Saját szerkesztés a KSH GSZÖ 2014a adatai alapján.

Megjegyzés: 2013-ban a 225 vagy több mezőgazdasági munkanapot teljesítők 49% volt családtag, 2003-ban ez az arány 52% volt.

Mindezek után tekintsük át, hogy milyen tényezők formálják a hazai agrárfoglalkoztatás alakulását, mik jellemzik az egyes munkavállalói csoportokat!

Mezőgazdasági foglalkoztatás Magyarországon

A hazai agrárfoglalkoztatás nem választható el az ágazatban zajló átfogó strukturális változásoktól, azokkal szoros összefüggést mutat. A magyar mezőgazdaság átalakulására az utóbbi évtizedekben az alábbi, alapvetően külső globális hatások bírtak meghatározó befolyással:

- A munkaerő-kereslet csökkenése számottevő a mezőgazdaság egészében, de különösen a növénytermesztésben a technikai, technológiai fejlődés következtében.

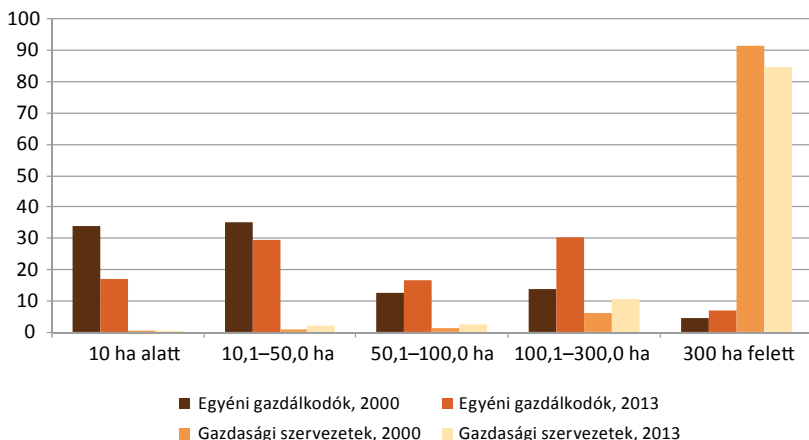
- Az agráriumot érintő technikai, technológiai fejlődés összességében a pozitív mérethatékonyág irányába mutat, ami a nagyobb üzemméretű gazdálkodókat kedvezményezi.
- A piaci versengés fokozódása, a globalizáció, egyre inkább tudásintenzívvé formálja a fejlett országok mezőgazdaságát, ahol sokrétű tudás megszerzésére, alkalmazására van szükség, amely az erőteljes specializációt ösztönzi. A sokféle tudás megszerzése, integrálása, alkalmazása jelentős tranzakciós költségekkel jár, ami a nagyobb szereplők számára fajlagosan alacsonyabb terhet jelent.

A globális hatásokon túl erőteljes lokális hatások is érték az ágazat szereplőit:

- Dinamikus átalakuláson ment át a gazdaságszerkezet, amely a szocializmus időszakában rendkívül polarizált képet mutatott – nyolcszázézer törpegazdaság mellett pár ezer nagyüzem jelentette a gazdálkodói kört. A rendszerváltást követően ez a duális struktúra oldódott, a korábbi időszak nagyüzemei részben átalakultak, részben felszámolódtak, s mellettük létrejött egy versenyképes középüzemi kör, amely a korábbi időszakban szinte teljes mértékben hiányzott.
- Magyarország uniós csatlakozásával az ágazat külpiaci helyzete alapvetően átalakult, a gazdálkodók számára pedig 2014-re a teljes uniós agrártámogatási rendszer elérhetővé vált.
- Hazai jogszabályi és támogatási környezet hektikus változása állandósult. A koherens, kiszámítható agrárstratégia hiányában az agrárpolitika akciói többnyire csupán tüneti kezelésekre voltak elegendők, nem segítették a tudatos birtokformálást, az agrár-infrastruktúra fejlesztését és a technológia megújítását.

Ezen hatásokra adott válaszként afféle alkalmazkodási reakcióként értékelhető, hogy egyrészt felbomlott a növénytermesztés és az állattartás közötti, az 1980-as évekre még jellemző összhang s részben piaci (beruházásigény, megtérülési ráta), részben szabályozási (állategészségügyi előírások változása), részben pedig támogatási okokból a növénytermesztés került előtérbe.

Alkalmazkodásként értékelhető az is, hogy az ezredfordulót, de különösen az uniós csatlakozást követően erőteljes konszolidáció indult meg, amely a duális földhasználati struktúra eróziójához vezetett. A gazdasági kényszerek a tíz hektár alatti területen gazdálkodók látványos visszaszorulásához vezettek (4. ábra), míg a méretspektrum másik oldalán, a nagyüzemek tekintetében a jogszabályok változása vezetett csökkenő részesedéshez, ami összességében a közepes méretű gazdaságok (50–300 hektár) erősödésének irányába mutat. [Mindezek ellenére a gazdasági társaságok tekintetében továbbra is a nagygazdaságok meghatározó (85,5%) súlyáról számolhatunk be.]

4. ábra: A termőterület megoszlása a gazdaságok termőterületének nagysága szerint (%)

Saját szerkesztés a KSH GSZÖ 2014a adatai alapján.

Megjegyzés: 2000-ben a tíz hektár alatti földterületet művelő egyéni gazdálkodók az egyéni gazdálkodók által művelt földterület 34,08%-t művelték, 2013-ben ez az arány 17,08%-ra mérséklődött.

Tekintsük át a továbbiakban, hogy a mezőgazdaságban dolgozó főbb csoportok: azaz a családi munkaerő, az állandó alkalmazottak és az időszaki alkalmazottak körében milyen tendenciák rajzolódnak ki az ezredforduló utáni Magyarországon!

Családi munkaerő

Az ágazat gazdasági konszolidációja a mezőgazdasági termelés fokozódó koncentrációját is jelentette (KSH GSZÖ 2015), amelyet az egyéni gazdaságok számának zuhanásszerű csökkenése és a gazdasági szervezetek mérsékelt csökkenése kísért. Az Európai Unióban megfigyelhető folyamatokhoz hasonlóan Magyarországon is az egyéni gazdaságok számának csökkenése döntően a kisméretű „üzemek” körében megfigyelhető rohamos összehúzódás számlájára írható. Az egyéni gazdaságok számának, jelentőségének csökkenése természetesen a mezőgazdaságban felhasznált családi munkaerő mennyiségére is kihatott. A 2003-tól 2013-ig terjedő időszakban, a mezőgazdasági munkában részt vevő családtagok száma majd 370 ezer fővel csökkent (–27,3%), a csökkenés azonban korántsem volt azonos mértékű (3. táblázat). A családi munkaerő-felhasználás mérséklődése a kisegítő jelleggel dolgozók körében tapasztalható – a „teljes munkaidőben”, azaz évi legalább 225 napot a gazdaságban dolgozó családtagok száma a vizsgált időszakban emelkedést mutatott (+5,2%).

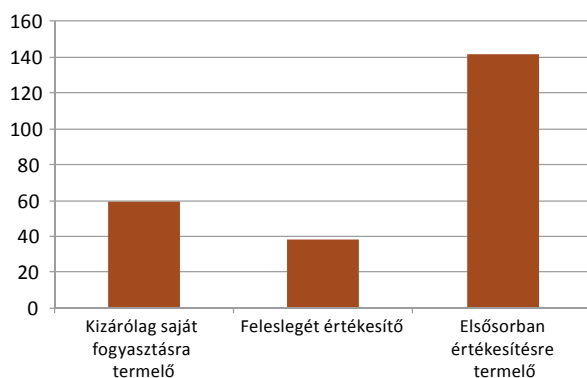
3. táblázat: Családi munkaerő a ledolgozott munkanapok szerinti bontásban, 2003–2013 (fő)

	Összesen	0–55 nap	56–112 nap	113–168 nap	169–224 nap	225 nap és több
2003	1 351 831	721 306	360 900	140 964	67 482	61 179
2007	1 188 826	735 270	273 068	89 794	47 956	42 738
2010	1 076 618	629 616	226 637	106 995	53 336	60 034
2013	982 576	532 071	232 967	98 243	54 911	64 384
2013/2003, %	72,7	73,8	64,6	69,7	81,4	105,2

Saját szerkesztés a KSH GSZÖ 2014a és a KSH ÁMÖ 2012 adatai alapján.

Ez arra enged következtetni, hogy az egyéni gazdaságok a vizsgált időszakban erőteljesen differenciálódtak, kialakult és megerősödött (+41%) egy alapvetően értékesítésre termelő, családi munkaerőre építő, gazdálkodói kör, amely mellett a másik végletet a kiegészítő jelleggel termelő, gazdaságilag életképtelen s fokozatosan teret veszítő földművelők csoportja jelenti. A kizárólag saját fogyasztásra termelő egyéni gazdaságok száma egyetlen évtized alatt 41 százalékkal, a feleslegét értékesítő gazdaságok száma ennél is nagyobb mértékben, 61 százalékkal mérséklődött (5. ábra). Ez az átalakulás két arcának tekinthető: a kiszoruló gazdaságok erőforrásai (különösen földhasználat joga) tették, teszik lehetővé az értékesítésre termelő gazdaságok megerősödését, a piaci versengés közepette is életképes gazdaságok létrejöttét.

5. ábra: Az egyéni gazdaságok számának változása a termelés célja szerint 2000 és 2010 között (2000 = 100%)

Saját számítás, szerkesztés a KSH ÁMÖ 2000 és 2012 alapján.

Az ágazat konszolidációja területileg differenciáltan megy végbe, a családi munkaerő felhasználása erőteljesen az Alföldre összpontosul (4. táblázat). A mezőgazdasági munkát

végző családtagok majd' fele (45,9%) az Alföldön él, messze meghaladva a terület népességarányát. Ha a családtagok munkateljesítményét is figyelembe vesszük, az Alföld mezőgazdasági jelentősége tovább nő. Az évi legalább 225 napot, azaz a teljes munkaidős foglalkoztatásnak megfelelő mennyiségű munkanapot ledolgozó családi munkaerő 57,5 százaléka kötődött a kiváló mezőgazdasági adottságú területekhez.

4. táblázat: Az egyéni gazdaságokban felhasznált családi munkaerő munkaidő-kategóriák és régiók szerinti bontásban, 2010

Terület	Összesen	0–24% (0–55 nap)	25–49% (56–112 nap)	50–74% (113–168 nap)	75–100% (169–224 nap)	100%– (225 nap és több)
Közép-Magyarország (Budapest, Pest megye)	84 011	45 809	18 004	9 179	4 913	6 106
Közép-Dunántúl (Fejér, Komárom- Esztergom, Veszprém megye)	99 705	56 640	22 256	10 374	5 099	5 336
Nyugat-Dunántúl (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala megye)	119 912	72 213	25 998	11 501	5 053	5 147
Dél-Dunántúl (Baranya, Somogy, Tolna megye)	140 396	83 601	32 448	13 595	6 235	4 517
Észak-Magyarország (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád megye)	138 828	85 996	29 890	12 918	5 569	4 455
Észak-Alföld (Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)	269 833	173 397	50 953	22 819	10 984	11 680
Dél-Alföld (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád megye)	223 933	111 960	47 088	26 609	15 483	22 793
<i>Összesen</i>	<i>1 076 618</i>	<i>629 616</i>	<i>226 637</i>	<i>106 995</i>	<i>53 336</i>	<i>60 034</i>

Saját szerkesztés a KSH ÁMÖ 2012 alapján.

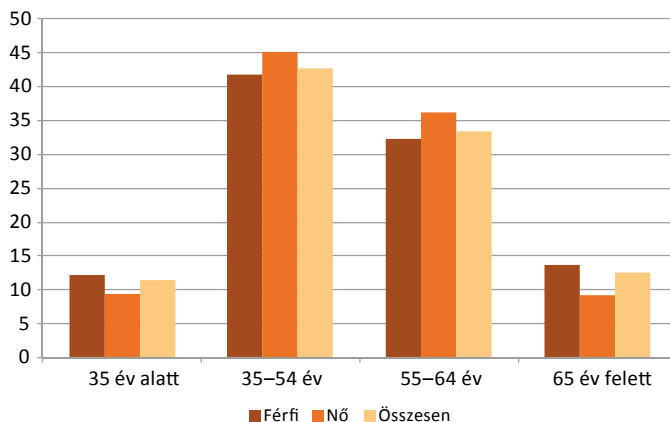
A mezőgazdasági munkát végző családtagokról teljes körűen felvett adatfelvétel nem áll rendelkezésre, ugyanakkor az Agrárgazdasági Kutató Intézet által üzemeltetett Tesztüzemi Információs Rendszer (uniós terminológia szerint: FADN) közelebbi képet nyújt az árutermelő egyéni gazdaságokban felhasznált családi munkaerőről, a résztvevők szociodemográfiai jellemzőiről. (Fontos rámutatni, hogy az FADN csak az árutermelő gazdasá-

gok tekintetében tekinthető reprezentatívnak, a saját fogyasztásra termelő gazdaságokról, azaz a legnagyobb számú földhasználói csoport tagjairól nem nyújt információt.)

A 2013-as adatok alapján a családi munkaerő felhasználása tekintetében 4446 fő adatai alapján az alábbi jellegzetességek emelhetők ki:

- Az árutermelő egyéni gazdaságok esetében a munkaidő-ráfordítás döntő, háromnegyed részét (73%) férfiak biztosították. A családi gazdaság működtetésében a nők is komoly részt vállaltak, de az ő munkaidő-ráfordításuk jellemzően jóval alacsonyabb volt: évi 58,3 nap, szemben a férfiak átlag 130,9 napos mezőgazdasági munkájával.
- A kor szerinti megoszlást vizsgálva (6. ábra) láthatóvá válik, hogy a családi gazdaságok működtetésének terhe döntően az idősebbeket sújtja, s kiugróan magas a nyugdíj előtt állók (55–64 évesek) hozzájárulása – az összes ledolgozott családi munkaóra egyharmada hozzájuk kötődött 2013-ban.

6. ábra: Családtagok által teljesített munkaórák az árutermelő családi gazdaságokban nem és korcsoport szerint, 2013

Saját szerkesztés Koós–Rácz 2015: 3 (2. táblázat) adatai alapján.

- A mintába került árutermelő családi gazdaságok körében a családtagok képzettsége jóval kedvezőbb képet mutat, mint amiről a földhasználók teljes körét számba vevő Általános Mezőgazdasági Összeírás beszámol. Míg az országos adatfelvétel alapján az egyéni gazdálkodók alig 13,6 százalékának volt szakirányú középfokú, 7,8 százalékának pedig felsőfokú mezőgazdasági végzettsége – az árutermelő egyéni gazdaságokban dolgozók körében a középfokú végzettségük aránya 24,6 százalékot, a felsőfokú végzettségüké pedig 14,3 százalékot is elérte. Ebben a gazdaságcsoportban a férfiak mezőgazdasági képzettségre rendre meghaladta a nőket, szakmunkás, illetve technikai végzettsége volt a férfiak 32,2 százalékának (nők 14,8%), felsőfokú végzettséggel pedig a férfiak 19,7 százaléka bírt 2013-as adatok alapján (nők körében ez 7,3%).

- A tesztüzemi adatok lehetővé teszik, hogy egy kicsit elmélyítsük az időszaki és állandó foglalkoztatottak növekvő részesedéséről szóló uniós adatokat. Az árutermelő gazdaságok esetében a gazdaság méretének növekedésével (5. táblázat) bővül a munkaerő-felhasználás is, ám ezt az igényt már nem a családi munkaerő fokozódó bevonásával, hanem külső fizetett munkaerő révén biztosítják a gazdálkodók. Ennek fő forrása a kisebb gazdaságok esetében a szezonális foglalkoztatás, a méret növekedésével azonban mindinkább az állandó foglalkoztatottak válnak meghatározóvá.

5. táblázat: táblázat: A munkateljesítmény alakulása az árutermelő egyéni gazdaságokban, 2013

Gazdasági méret (STÉ)	Gazdaságcsoportra jellemző, átlagos		Teljesített munkaórák megoszlása			
	Művelt mezőgazdasági terület, ha	Éves munkaerőegység (ÉME)	Családtagok (%)	Állandó foglalkoztatottak (%)	Időszaki foglalkoztatottak (%)	Mindösszesen (%)
Alsó 25%	14,2	0,74	76,0	6,0	18,0	100,0
Alsó közép 25%	41,2	1,46	62,2	11,4	26,5	100,0
Felső közép 25%	88,4	2,17	53,2	23,2	23,5	100,0
Felső 25%	183,7	3,41	42,9	40,4	16,8	100,0
<i>Együtt</i>			52,5	26,9	20,6	100,0

Saját szerkesztés Koós–Rácz 2015: 4 (3. táblázat) adatai alapján.

STÉ a Sztenderd Termelési Érték rövidítése, amely a mezőgazdasági termelő tevékenységek egységnyi méretére (1 hektár, 1 állat) meghatározott normatív termelési érték

A gazdasági konszolidáció effajta megvalósulása, azaz az egyéni, kisméretű gazdaságok háttérbe szorulása, illetve a növénytermesztés előtérbe kerülése kihatott a mezőgazdaság munkaerőigényére, foglalkoztatási jellemzőire is, hiszen a gazdálkodók mind nagyobb mértékben támaszkodnak fizetett alkalmazottakra. A munka jellege és időtartama alapján a gazdálkodók döntése szerint alkalmi vagy állandó alkalmazottak révén biztosítható a szükséges munkaerő bevonása. Az állandó alkalmazás, még ha határozott idejű is, komoly bizalmat tételez fel a szerződést kötők közt, így ez inkább a kvalifikált munkák esetében jellemző, míg a különösebb szaktudást, betanítást nem igénylő, egyszerű mezőgazdasági munkák (anyagmozgatás, betakarítás) esetében az alkalmi foglalkoztatás vált napjainkra elterjedté.

Alkalmi foglalkoztatás

A nem családi, azaz fizetett munkaerő tekintetében dinamikus átrendeződés figyelhető meg, ami a foglalkoztatás jogi keretét és időtartamát érinti. A szezonális jellegű munkaerő-igény biztosítására Magyarországon (a feketefoglalkoztatás mellett) hosszú időn át a határozott idejű munkaszerződés jelentette a leggyakoribb jogi keretet, ám az alkalmi foglalkoztatás feltételeinek megteremtése, majd pedig alkalmazásának megkönnyítése komoly átrendeződéshez vezetett. Az alkalmi jellegű munkavállalás jogi alapjait Magyarországon az 1997. évi LXXIV. törvény teremtette meg, az alkalmi munkavállalói könyves („kiskönyves”) foglalkoztatás bevezetésekor a kormányzati cél az volt, hogy legalizálják az alkalmi munkát, az érintetteket bevonják közteherviselés rendszerébe (közteherjegyek megvásárlásával) és társadalombiztosítási jogosultságot nyújtsanak a munkát végzőknek. A „kiskönyves” foglalkoztatás nem vált gyors ütemben népszerűvé – csak a szigorodó munkaügyi ellenőrzések és a közteherjegyek⁸ árának mérséklése vezetett e foglalkoztatási forma széles körű elterjedéséhez. 1998 és 2010 közt a „kiskönyves” foglalkoztatás keretfeltételei szinte folyamatos átrendeződést mutattak – döntően a napi munkabér limitálását és ezzel összefüggően a közteherjegyet érintve (6. táblázat).

A „kiskönyves” foglalkoztatás a változtatások hatására egyre nagyobb jelentőségűvé vált, 2009-ben már 12 millió munkanapot teljesítettek ilyen keretek közt. Az alkalmi, idényjellegű foglalkoztatásban az egyszerűsített foglalkoztatásról szóló törvény (2009. évi CLII. tv.) hozott újabb változást, amely bevezette az elektronikus bejelentési kötelezettséget és a formalizált munkaszerződést. A törvény alkalmazása során hamar kiderült, hogy az alkalmi foglalkoztatást rendkívül megnehezíti a mezőgazdaságban, így rövid időn belül új törvény (2010. évi LXXV. tv.) szabályozta a kérdést. E törvény életszerűbb, betarthatóbb szabályokat állított fel, és a sávós, illetve arányos (30%) közteherszámítással szemben fix összegű közterheket (500, 1000 Ft) vezetett be. A legális mezőgazdasági szezonális foglalkoztatás egyszerűsítése, a közterhek mérséklése ennek a foglalkoztatási formának a további terjedését hozta.

E folyamat tükröződik a hazai Gazdaságszerkezeti összeírásokban is, hiszen 2007 és 2013 között az időszakai foglalkoztatottak száma 22 százalékkal nőtt a mezőgazdaságban (7. ábra). Az üzemek által rövid ideig foglalkoztatott mezőgazdasági szezonális munkások száma dinamikusán bővült – de hozzá kell tenni, hogy munkavállalói oldalról a növekedés már korántsem ilyen mértékű. Az időszakai munkások egy része ugyanis nem egyetlen mezőgazdasági üzemmel áll kapcsolatban, hanem a munkaerőigény szezonális ingadozásához igazodva, több üzem számára is teljesít munkát (bővebben lásd Hamar Anna tanulmányát a kötetben).

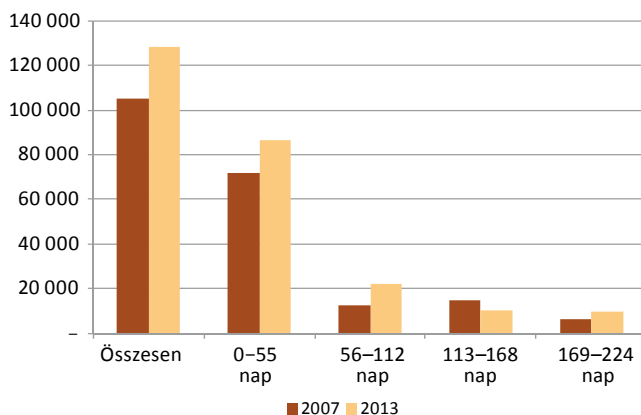
⁸ Az 1997. évi LXXIV. törvény 3. § (2) alapján a munkáltató a megvásárolt közteherjegy alkalmi munkavállalói könyvbe történő beragasztásával és aláírásával teljesíti társadalombiztosítási járulék, nyugdíjjárulék, egészségügyi hozzájárulás, munkaadói járulék, munkavállalói járulék, fizetési kötelezettségét.

6. táblázat: Az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás esetén használandó közteherjegyekkel és a napi munkadíjjal kapcsolatos változások

Időszak	Közteherjegy, Ft				Napi munkadíj sávok, Ft			
	500	1000	1500		700–1299	1300–1899	1900–2400	
1998. év	500	1000	1500		700–1299	1300–1899	1900–2400	
1999. év	500	1000	1500		700–1299	1300–1899	1900–2500	
2000. év	800	1200	1600	2000	800–1199	1200–1599	1600–2099	2100–2600
2001. 01. 01. – 2002. 09. 01.	1200	1600	2000	2500	3000	1600–2099	2100–2599	2600–3099
2002. 09. 01. – 2005. 07. 31.	500	800	1000	1200	1500	1600–2099	2100–2599	2600–3099
(munkanélküli esetén)	200	400	500	600	800	1600–2099	2100–2599	2600–3099
2005. 08. 01. – 2005. 12. 31.	400	700	900	1100		2400–2999	3000–3599	3600–4600
(munkanélküli esetén)	200	400	500	600	800	1600–2099	2100–2599	2600–3099
2006. 01. 01. – 2007. 03. 31.	400	700	900	1100		2400–2999	3000–3599	3600–4600
2007. 04. 01. – 2010. 03. 31.	400	700	900	1100		2400–2999	3000–3599	3600–4600

Saját adatgyűjtés a 1997. évi LXXIV. törvény mindenkor hatályos mellékletei alapján.

7. ábra: Az időszaki foglalkoztatottak száma a ledolgozott mezőgazdasági munkanapok száma szerinti csoportosításban, 2007 és 2013

Saját szerkesztés a KSH GSZŐ 2014a alapján.

A mezőgazdasági munkák szezonálisához igazodva az időszaki foglalkoztatás időben rendkívül koncentráltan jelentkezik – a teljesített munkanapok négyötöde a júniustól októberig tartó időszakra esik, a munkacsúcsot jelentő hónap a szeptember (AKI 2015).

Az időszaki foglalkoztatás területi szempontból főbb jellemzőiben követi a családi munkaerőnél már bemutatott struktúrát: azaz az Alföldön működő üzemek tekinthetők a legfontosabb szezonális foglalkoztatónak. Az Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ) adatai szerint a szezonális munkát végzők 57,3 százaléka alföldi gazdaságokban dolgozott 2010-ben (KSH ÁMÖ 2012).

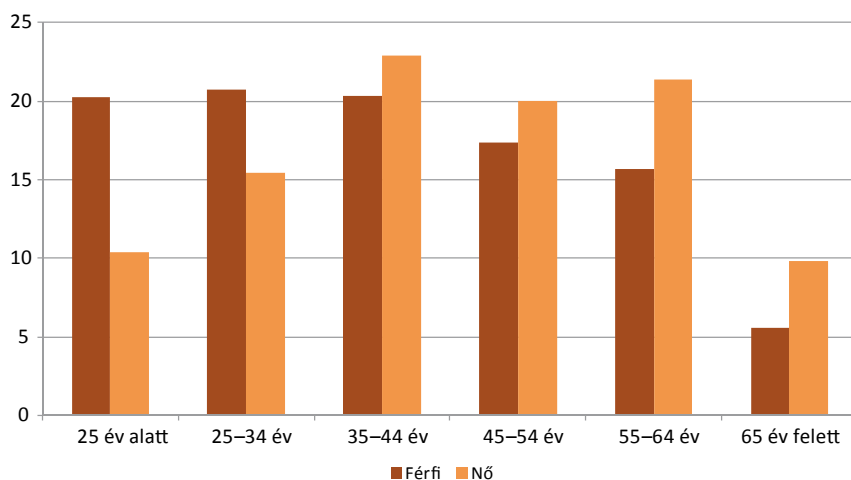
A szezonális munkát végzők szociodemográfiai jellemzőiről országos adatfelvétel nem áll rendelkezésre, csupán a munkavégzés megkezdésekor szükséges regisztrációs adatokból kaphatunk némi információt erről a nagyon is jelentős munkavállalói csoportról. A 2013. szeptemberében – tehát a legtöbb erőforrást igénylő mezőgazdasági munkák idején a NAV adatai szerint (7. táblázat) a gazdálkodók több mint 75 ezer ember által teljesített 651 ezer munkanapot jelentettek be. A pontatlan adatközlésből eredő hibák korrekciója után majd 648 ezer mezőgazdasági munkanapról lehet további megállapításokat tenni. Ez alapján az idénymunkások nemek szerint nem mutatnak eltérést, mind a munkateljesítmény (nap), mind pedig munkavállalók száma tekintetében közel azonos a férfiak és a nők aránya. Az idénymunkások a vizsgált hónapban átlagosan 8,6 munkanapot teljesítettek – a férfiak minimális mértékben többet (8,73).

Az idénymunkások kor szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a „dologidőben” jószerevel kortól, nemtől függetlenül az arra készek bekapcsolódnak a mezőgazdasági idénymunkákba (8. ábra). A nemek szerinti részvételt vizsgálva feltűnő, hogy a 35 év alattiak körében a férfiak által teljesített munkanapok aránya meghaladja a nőkéét, 35 év felett viszont hangsúlyosabbá válik a női munka többlete.

7. táblázat: Idénymunka jellemzői 2013 szeptemberében

	Személy, fő	Munkanap, db	Teljesített munkanapok átlagos száma	Munkanapok megoszlása, %
Férfi	36 507	318 876	8,7	49,0
Nő	38 299	328 786	8,6	50,5
Nincs adat	617	3 288	5,3	0,5
<i>Együtt</i>	<i>75 423</i>	<i>650 950</i>	<i>8,6</i>	<i>100,0</i>

Saját szerkesztés Koós–Rácz 2015: 5 (4. táblázat) adatai alapján.

8. ábra: Idénymunkások által teljesített munkanapok megoszlása a munkavállaló korcsoportja és neme szerinti bontásban 2013. szeptember hónapban (%)

Saját szerkesztés Koós–Rácz 2015: 6 (5. táblázat) adatai alapján.

Megjegyzés: A nemek szerinti összesen teszi ki a 100%-ot.

Az interjútapasztalatok alapján (bővebben lásd Hamar Anna írását e kötetben) az idénymunkások közt változó mértékben, de megjelennek a határon túli, főként romániai munkavállalók is. A vizsgálat adatbázisban a külföldi személyek beazonosítása csak korlátozottan lehetséges, mivel a kialakult gyakorlat szerint külföldiként csak a nem uniós országból érkező munkavállalót jelölik. Mindezek alapján érthető, hogy a tereptapasztalatokkal ellentétben, az adatforrásokban miért tűnik olyan alacsonynak a külföldi munkavállalók jelentősége. A regisztrált 75 ezer idénymunkás közül 941 főt azonosítottak külföldiként a bejelentők, ami alig 1,2 százalék részesedést jelent. (A regisztráció során feltételezhetően legnagyobb számban az Ukrajnából érkezőket regisztrálták, míg a Romániából érkezők az ország uniós taggá válása után lehetetlenné vált.)

A külföldiként bejelentett idénymunkások körében magasabb a férfiak aránya (61%) és korszerkezetük is fiatalosabb, mint az idénymunkások teljes csoportjának, ami egybecseng a nemzetközi migrációval foglalkozó irodalom megállapításaival (Rédei 2007).

Állandó alkalmazottak

A családi munkaerő által nem biztosítható munkaerő-szükséglet kielégítésének másik formáját az állandó alkalmazottak⁹ felvétele jelenti. A munkáltató számára ez jóval nagyobb kötöttség, adminisztrációs (szabadnapok kiadása, betegszabadság) és pénzügyi teher, így a foglalkoztatásnak eme formája jellemzően bizalmi kapcsolat mentén szerveződik. A gazdálkodók főként a nem szezonális feladatok ellátására (pl. állatok gondozása, adminisztrátor), illetve kvalifikált munkaerőt biztosítandó döntenek az állandó alkalmazás mellett, bár sok esetben a munkatapasztalat, a már bizonyított munkaerő megbecsülése is szerepet játszik a döntésben.

Miként arra már a családi munkaerő kapcsán rámutattunk, az állandó alkalmazottak foglalkoztatásában sajátos folyamatok figyelhetők meg az ezredforduló utáni Magyarországon. A 2003–2013 közötti időszakban az állandó alkalmazottak száma 7500 fővel csökkent (-7,1%) ugyanakkor az összképet árnyalja, hogy mindez egy erőteljes átstrukturálódás mellett következett be. Az átrendeződést két dimenzió – gazdaságcsoport és munkaidő-kategóriák – mentén érdemes megvizsgálni (8. táblázat).

A gazdaságcsoport szerinti vizsgálatnál szembeűnő, hogy az állandó alkalmazottak túlnyomó többségét (2013-ban 87,1%) a gazdasági szervezetek foglalkoztatják, az egyéni gazdaságok foglalkoztatási jelentősége ugyanakkor alacsony (2003-ban alig 6,6%) bázisról indul, s tendenciózus növekedést mutat (2013-ban 12,3%). Ennek hátterében két folyamat is meghúzódik. Egyrészt a gazdálkodók a rendelkezésre álló szervezeti formák – gazdasági társaság, őstermelő, családi gazdálkodó – közül rendszerint a kormányzat által preferált formát választják az adatszolgáltatásokban, másrészt a dinamikus gazdaságoknak a tereptapasztalatok által is megerősített fejlődését tükrözik.

Az állandó alkalmazottak által teljesített munkaidő vizsgálata ugyanakkor azt jelzi, hogy erőteljesen polarizálódik ez a szegmens: 2003 és 2013 közötti időszakban, a teljes munkaidőben (heti 40 órában) foglalkoztatottak, illetve a heti tíz óránál kevesebb munkaórát teljesítő részmunkaidős foglalkoztatottak száma emelkedett, az összes többi kategóriában csökkent az állandó alkalmazottak száma. Ez a folyamat, ahogyan az időszaki foglalkoztatás térnyerése is, illeszkedik a rugalmas foglalkoztatási formák magyarországi elterjedéséhez (Hárs 2012), amely a foglalkoztatók számára költséghatékony módját jelenti a szükséges munkaerő biztosításának.

⁹ Állandó alkalmazottnak tekinthető az, aki a heti munkaidő nagyságától függetlenül minden héten dolgozott a gazdaságban. Állandó alkalmazott tehát pl. a hetente 4 órában adminisztratív munkát végező s a heti negyven órában dolgozó állatgondozó is.

8. táblázat: Állandó alkalmazottak száma a ledolgozott munkanapok és gazdaságcsoportok szerinti bontásban, 2003–2013

Gazdaságok		Összesen	0–55 nap	56–112 nap	113–168 nap	169–224 nap	225 nap és több	
Állandó alkalmazottak	Gazdasági szervezetek	2003	97 928	4 568	4 844	7 575	30 107	50 834
		2007	83 226	4 797	3 829	5 176	16 539	52 885
		2010	79 269	6 107	3 375	4 883	12 852	52 052
		2013	85 333	5 234	3 875	4 501	13 574	58 149
		2013/2003, %	87,1	114,6	80,0	59,4	45,1	114,4
	Egyéni gazdaságok	2003	6 865	866	443	643	1 149	3 764
		2007	14 275	727	1 520	892	2 220	8 917
		2010	9 147	471	928	899	1 034	5 815
		2013	11 997	876	560	1 044	1 290	8 227
		2013/2003, %	174,8	101,2	126,4	162,4	112,3	218,6
	Összes gazdaság	2003	104 793	5 434	5 287	8 218	31 256	54 598
		2007	97 501	5 524	5 349	6 068	18 759	61 802
		2010	88 416	6 578	4 303	5 782	13 886	57 867
		2013	97 330	6 110	4 435	5 545	14 864	66 376
		2013/2003, %	92,9	112,4	83,9	67,5	47,6	121,6
	Az egyéni gazdaságok részesedése	2003	6,6	15,9	8,4	7,8	3,7	6,9
		2007	14,6	13,2	28,4	14,7	11,8	14,4
		2010	10,3	7,2	21,6	15,5	7,4	10,0
		2013	12,3	14,3	12,6	18,8	8,7	12,4

Saját szerkesztés a KSH 2014a és a KSH ÁMÖ 2012 adatai alapján.

Az állandó foglalkoztatottak területi jellemzői főbb arányaiban követik a családi munkaerőnél, illetve az időszakos foglalkoztatottaknál bemutatott struktúrát: az állandó alkalmazottak meghatározó hányadát jelentő teljes állású alkalmazottak közel fele (43,5%) az alföldi gazdaságokban talál megélhetést.

Összegzés

Az ezredfordulót követő évek Magyarországon a mezőgazdaságban erőteljes konszolidáció ment végbe – amelyet részint a piaci versengés, részint az uniós agrártámogatások ösztönöztek. A kilencvenes éveket a korábbi struktúra lebomlása határozta meg, ahol különböző – értékesítési-finanszírozási, tulajdoni, intézményi stb. – válságok rétegződtek egymásra, felőrölve a magyar agrárium nagy múltú meghatározó szereplőit és intéz-

ményeit. Az ezt követő konszolidáció során a súlyos erőforrás- és eszközhiányból fakadó gazdálkodói szükségmegoldásokat egyre inkább a korszerű gazdálkodás szorítja ki és a gazdálkodói kör is fokozatosan stabilizálódik. Ennek fontos feltételét jelentette, illetve jelent mind a mai napig, a földhasználati viszonyok stabilizálódása, amely egyrészt távlatos fejlesztésekre ösztönözte a gazdálkodókat, másrészt pedig az uniós támogatások révén a szükséges forrás biztosítását is lehetővé tette.

A konszolidációs folyamat mellett Magyarországon is érvényesülnek azok a globális hatások, amelyek az unió többi tagországában is hatottak, s amelyek összességében az erőteljes koncentrálódás irányába mutatnak. Ez a koncentrálódás főként a kis területen gazdálkodók kiszorulásával, illetve kiszorításával megy végbe, amelynek egy elemét jelenti a gazdálkodás önkéntes, de kényszerű feladása, ami sok esetben gazdaságtadási problémákra vezethető vissza. De a koncentrálódást segíti a földbérleti lehetőségeikért folytatott küzdelem is, amelyben a tőkeerős szereplők kiszoríthatják a gyengébbeket a bérleti piacról. A piaci szelekció mellett számos más hatás – technológiai, technikai fejlődés, tudásintenzitás fokozódása, jogszabályi környezet változása – következtében a mezőgazdaságban dolgozók száma, összetétele és munkateljesítménye is változik, átalakítva a mezőgazdaság képét, s formálva ezzel az „európai modellt”. A mezőgazdaság európai modelljében a gazdálkodás alapvetően családi gazdaságokon alapul, ám az utóbbi évtizedekben több olyan változás is megfigyelhető, amely ha nem is az európai modell válságát, de legalábbis változását jelzi. Miközben ugyanis az unió mezőgazdaságában dolgozók zömét továbbra is a családtagok jelentik, érzékelhetően nő a fizetett bér munka jelentősége.

Mindezen globális és lokális hatások eredményeként Magyarországon is megváltozott a mezőgazdaságból különböző módon jövedelmet szerzők és az önellátók/önfoglalkoztatók társadalmi összetétele. Az agrárium foglalkoztatási jelentősége mérséklődött, de egyes térségekben és egyes társadalmi csoportok számára továbbra is fontos megélhetési jelentősége van. A változás egyik fő eleme, hogy erőteljesen polarizálódik a mezőgazdaságban munkát végzők köre. E folyamatnak meghatározó vonulata, hogy a törpegazdaságok felszámolódásával összefüggésben a mezőgazdasághoz lazán – csupán rövid idejű munkavégzéssel – kapcsolódó családi munkaerő jelentősége tendenciaszerűen mérséklődik. A másik oldalról viszont a föld tulajdonviszonyok újrakonfigurálása és a családi munkaerő differenciálódása Magyarországon is életre hívott egy főállású gazdálkodói kört, amely saját földön, illetve családi birtokon vállalkozva teremti meg vállalkozását.

Ha csupán e két folyamat jellemezné a mezőgazdaság átalakulását Magyarországon, akkor egyetérthetnénk az OECD azon megállapításával, hogy a mezőgazdaság a vidéki területeken is marginalizálódott, s a multifunkciós mezőgazdaság csupán tájfenntartási s ökológiai szempontból több mint egy egyszerű gazdasági ágazat. De Magyarország esetében nem ez a helyzet, markáns, s növekvő jelentősége van ugyanis a mezőgazdaságban végzett szezonális munkának, amely jelentős számú hazai és külföldi munkaerő számára biztosít legális jövedelemszerzési lehetőséget, ami sokak számára az egyetlen kapcsolatot jelenti az elsődleges munkaerőpiaccal. A rövid idejű szezonális munka révén a vidéki közösségek legrászorultabb, legkedvezőtlenebb munkaerő-piaci státuszú tagjai jutnak jövedelemhez, amely sokak számára a megélhetés fő forrását jelenti. Ezért a szezonális foglalkoztatásnak

komoly jelentősége van a régióban még akkor is, ha nem biztosít többet, mint egy kiszolgáltatott bérmunkási pozíciót.

Az időszaki foglalkoztatás az ágazat egészében növekvő volument mutat, ami rugalmas foglalkoztatás mezőgazdasági elterjedését jelzi. A folyamat ugyanakkor arra is rámutat, hogy bár a szabályozási környezet alakításával ösztönözhető a családi gazdálkodás fenntartása, bővítése, ugyanakkor látható, hogy az ágazat konszolidációja a családi jelleg ellen hat.

Irodalom¹⁰

- AKI (2015): *Összefoglaló az idényjellegű mezőgazdasági foglalkoztatásra vonatkozó adatokról*. Szakmai háttéranyag. Budapest: Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Caskie, Paul (2000): Back to Basics: Household Food Production in Russia. *Journal of Agricultural Economics*, 51 (2), 196–209.
- Corki Nyilatkozat a Vidékfejlesztésről (1996). http://nullextra.org/wiki/Corki_Nyilatkozat_a_Vid%C3%A9kfejleszt%C3%A9sr%C5%91l
- Curtiss, Jamila – Rateringer, Tomas – Medonos, Tomas (2012): *Ownership and Investment Behaviour in Transition Countries. A Case Study of Collective and Corporate Farms in the Czech Republic*. Brussels: Factors Market, Working Paper No 12. 2012 February. http://aei.pitt.edu/58520/1/Factor_Markets_17.pdf
- Darpeix, Aurelie – Bignebat, Celine – Perrier-Cornet, Philippe (2014): Demand for seasonal wage labour in agriculture: What does family farming hide? *Journal of Agricultural Economics*, 65(1), 257–272.
- Davidova, Sophia (2011): Semi-Subsistence Farming: An Elusive Concept Posing Thorny Policy Questions. *Journal of Agricultural Economics*, 62 (3), 503–524.
- Davidova, Sophia – Bailey, Alastair – Dwyer, Janet – Erjavec, Emil – Gorton, Matthew – Thomson, Kenneth (2013): *Semi-subsistence farming – value and directions of development*. Study. Brussels: European Parliament, Directorate General for Internal Policies. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/495861/IPOL-AGRI_ET\(2013\)495861_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/495861/IPOL-AGRI_ET(2013)495861_EN.pdf)
- Davidova, Sophia – Thomson, Kenneth (2014): *Family Farming in Europe: Challenges and Prospects*. In-depth analysis. Brussels: European Parliament, Directorate General for Internal Policies, Policy Department B, Structural and Cohesion Policies, Agriculture and Rural Development. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT\(2014\)529047_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT(2014)529047_EN.pdf)

¹⁰ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 05. 31.

- Dibden, Jacqui – Potter, Clive – Cocklin, Chris (2009): Contesting the neoliberal project for agriculture: Productivist and multifunctional trajectories in the European Union and Australia. *Journal of Rural Studies*, 25 (3), 299–308. https://www.researchgate.net/publication/223645937_Contesting_the_neoliberal_project_for_agriculture_Productivist_and_multifunctional_trajectories_in_the_European_Union_and_Australia
- EC (2013): How many people work in agriculture in the European Union? An answer based on Eurostat data sources. *EU Agricultural Economics Briefs*, No 8. 2013 July. http://ec.europa.eu/agriculture/rural-area-economics/briefs/pdf/08_en.pdf
- Eurostat (2015a): *Agricultural Labour Input Statistics: absolute figures (1 000 annual work units)*. Code: aact_ali01. http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/aact_ali01
- Eurostat (2015b): *Labour force categories: number of persons and farm work (AWU)*. Code: ef_lflegaa. http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/ef_lflegaa
- Fennell, Rosemary (1997): *The Common Agricultural Policy*. Oxford: Clarendon.
- Forgács Csaba (2006): Csak azért mert kicsi, még hasznos a társadalomnak. A mezőgazdasági kistermelők versenyképességéről. *A Falu*, 23 (1), 17–39.
- Hamza Eszter – Tóth Erzsébet (2006): *Az egyéni gazdaságok eltartó képessége, megélhetésben betöltött szerepe*. Budapest: Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Hárs Ágnes (2012): Atipikus foglalkoztatási formák Magyarországon a kilencvenes és a kétezres években. *Közgazdasági Szemle*, 60 (február), 224–250. http://epa.oszk.hu/00000/00017/00200/pdf/EPA00017_kozgazdasagi_szemle_2013_02_224-250.pdf
- Ilbery, Brian – Kneafsey, Moya (1998): Product and place: promoting quality products and service in the lagging rural regions of the European Union. *European Urban and Regional Studies*, 5 (4), 329–341.
- Koós Bálint – Rácz Katalin (2015): *Családtaggal vagy alkalmi munkással? Új tendenciák a mezőgazdaság munkaerőigényének kielégítésére*. Kézirat.
- KSH ÁMÖ (2000): *Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben*. Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/amo7.pdf>
- KSH ÁMÖ (2012): *Magyarország mezőgazdasága, 2010*. Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gszo/amo10.pdf>
- KSH GSZÖ (2004): *Magyarország mezőgazdasága, 2003*. Gazdaságszerkezeti összeírás (GSZÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gszo/gszo03.pdf>
- KSH GSZÖ (2014a): *Agrárcenzusok – Mezőgazdaságról a mezőgazdaságért*. Gazdaságszerkezeti összeírások (GSZÖ) 2003–2013. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_menu
- KSH GSZÖ (2014b): *Magyarország mezőgazdasága, 2013*. Gazdaságszerkezeti összeírás (GSZÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gszo/gszo_elozetes_2013.pdf
- KSH GSZÖ (2015): *A gazdaságok jellemzői a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás alapján*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gszo/gazdjell_gszo13.pdf

- Knudsen, Daniel C. (2008): Post-Productivism in Question: European Agriculture, 1975–1997. *The Industrial Geographer*, 5 (1, Spring), 21-43. <http://igeographer.lib.indstate.edu/Knudsen.pdf>
- Marsden, Terry – Munton, Richard – Ward, Neil – Whatmore, Sarah (1996): Agricultural geography and the political economy approach: A review. *Economic Geography*, 72 (4), 361-375.
- Marsden, Terry – Murdoch, Jonathon – Lowe, Philip – Munton, Richard C. – Flynn, Andrew (1993): *Constructing The Countryside. An Approach To Rural Development*. London: UCL Press. [Taylor & Francis e-Library, 2005.]
- OECD (1996): *Territorial indicators of employment, focusing on rural development*. Paris.
- OECD (2001): *Multifunctionality Towards an Analytical Framework*. Paris.
- OECD (2009): *The Role of Agriculture and Farm Household Diversification in the Rural Economy. Evidence and Initial Policy Implications*. Paris.
- Pavlíková, Gabriela – Maríková, Pavlina (2004): *The role of employment in the development of Czech rural areas*. IRSA XI Conference. <http://www.irsa-world.org/prior/XI/papers/31-1.pdf>
- Petrovici, Dan Alex – Gorton, Matthew (2005): An evaluation of the importance of subsistence food production for assessments of poverty and policy targeting: Evidence from Romania. *Food Policy*, 30, 205–223.
- Rédei Mária (2007): *Mozgásban a világ, a nemzetközi migráció földrajz*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- van der Ploeg, Jan Douwe – Roep, Dick (2003): Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe. In van Huylenbroeck, G. – Durand, G.: *Multifunctional Agriculture; A new paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Hampshire, England: Ashgate, 37–53. https://www.researchgate.net/publication/258375349_Multifunctionality_and_Rural_Development_The_Actual_Situation_in_Europe
- Wilson, Geoff A. (2007): *Multifunctional Agriculture. A Transition Theory Perspective*. Wallingford, UK: CAB International. http://www.agrifs.ir/sites/default/files/Multifunctional_Agriculture.pdf
- Wilson, Geoff A. – Wilson, Olivia J. (2001): *German agriculture in transition. Society, policies and environment in a changing Europe*. Houndmills: Palgrave.